ZARAFSHON VOHASIGA QORAQALPOQLARNING KIRIB KELISHI HAQIDA

O.A.Abdig‘apparov
Jizzax davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Qoraqalpoqlar O‘rta Osiyodagi mahalliy millatlardan hisoblanadi qoraqalpoq qabilalari qadim zamonlardan Orol dengizining Janubiy-sharqiy hududi, Amudaryo va Sirdaryo etaklarida yashab kelganlar va bu tabarruk to‘proqni o‘zlarining vatani deb hisoblaganlar. Asosan, chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi qoraqalpoqlar bahor kelishi bilan shimoliy mintaqalarga tomon ko‘chib, Kaspiyni shimoli, Ural, Emba va Volga daryosigacha ko‘chib borgan.

Kalit so‘zlar: Qoraqalpoqlar, Zarafshon, O‘rta Osiyo, Qirg‘izlar, Ural, Emba va Volga daryosi, Movaraunnahr Chimkent, Toshkent va Namangan, Afg‘onistonda yashaydi.

Qoraqalpoq xalqlarining Zarafshon hududiga kirib kelishi omillari, vohada joylashuvi hamda o‘ziga xos va umumiy madaniyati va urf-odatlarini o‘rganish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shuningdek, Zarafshon xududidagi qoraqalpoq xalqlarining o‘zbek qabilalari bilan madaniy hamda ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarini o‘rganish faning oldida turgan dolzarb ilmiy masalalari sirasiga kiradi.

Zarafshon vohasi asrlar davomida xo‘jalik – madaniy va turmush tarzi bir-biriga yaqin bo‘lgan ko‘plab, elat va qabilalar (asosan, o‘zbek, qozoq, tojik, turkman, qoroqalpoq va boshqalar)ning uzoq tarixiy davr mobaynida faol etnomadaniy aloqalarga kirishib yashagan mintaqa hisoblanadi. Turli elat vakillarining bahamjihat yashashi, madaniy aloqalari, kuchli qorishuv jarayonlari vohaga xos madaniy birlikning shakllanishida muhim ro‘l o‘ynagan. Tarixan o‘ziga xos shakllangan va barcha qadimiy yashash an’analarini saqlab qolgan Zarafshon vohasi aholisining joylashuvi va etnik hayotiga o‘rta asrlarda kechgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar katta ta’sir ko‘rsatgan. Ular orasida vohaga qoraqalpoqlarning kirib kelishi ham ta’sir ko‘rsatgan.

Ma’lumki, qoraqalpoqlar O‘rta Osiyodagi mahalliy millatlardan hisoblanadi qoraqalpoq qabilalari qadim zamonlardan Orol dengizining Janubiy-sharqiy hududi, Amudaryo va Sirdaryo etaklarida yashab kelganlar va bu tabarruk to‘proqni o‘zlarining vatani deb hisoblaganlar. Asosan, chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi qoraqalpoqlar bahor kelishi bilan shimoliy mintaqalarga tomon ko‘chib, Kaspiyni shimoli, Ural, Emba va Volga daryosigacha ko‘chib borgan. Ma’lum qismi o‘sha hududlarda qolib boshqalari o‘zlarining asl yurtlariga qaytib-ko‘chib yashaganlar[1]. Shuning uchun XVI-XIX asrlarda Sirdaryo bo‘ylaridan Ural va Volga daryosigacha bo‘lgan hududlarning siyosiy hayotida qoraqalpoqlarning muhim rol o‘ynaganligi tarixiy manbalarda eslatiladi.

XVII asr o‘rtalaridan jung‘orlarning Qozog‘istonning janubiy hududlariga bosqinlari boshlandi. Bu yurishlar ilk davridayoq bir qism qozoqlar va qoraqalpoqlarning O‘rta Osiyo dehqonchilik mintaqalariga ko‘chib kelishiga sabab bo‘ldi. 1670-1671-yillari Xiva va Buxoroda bo‘lgan Moskva elchisi Boris Pazuxin Buxoro xonligiga qarashli qoraqalpoqlar haqida o‘z kundaliklarida yozgan biroq, ularning qaysi rayonlarda yashashi haqida to‘xtalmagan. Mana shu davrdan qoraqalpoqlarning bir guruhi Zarafshon daryosi bo‘ylariga joylashgan degan ma’lumotlar bor. Muxammed Amin Kirak-Yarakchini yozishicha, qoraqalpoqlar 1681-yil o‘rta Zarafshon

(Miyanqol) hududiga kirib kelgan va bu yerda yashovchi xalqning tarkibiga kirgan. Keyinchalik, bu yerda yashovchi qitay urug‘i bilan birga 1681 -1702 yillarda Buxoro xoni Subxanquliga qarshi isyon ko‘targan.

Taxminlarga ko‘ra, XVII asr oxiri XVIII asr boshlarida qoraqalpoqlar mayda urug‘lar bo‘lib, Farg‘ona vodiysiga kelib joylashgan. Shu davrga oid «Ubaydullanoma” asarida, qozoqlar, qoraqalpoqlar va Andijon, Xo‘jand, Toshkent, Sayram va Turkiston hatto Ulitov bilan Kichiktovning butun xalqi G‘oziy biy yuzning bolasi Muxammad-Raxim biy Yuzning qo‘l ostida bo‘ladi. Bundan Andijon va Xo‘jand aholisi tarkibida qoraqalpoqlar ham bo‘lganligi anglanadi[2]. XVIII asr boshida qoraqalpoqlar turli tomondagi hududiy guruhlarga bo‘linib boshlagan. Ularning ba’zilari Sirdaryo quyisida yashab qozoq xonlarni qo‘l ostida bo‘lgan.

Boshqa guruhlari esa janubga tomon ko‘chib Buxoro xonligi hududlariga kelgan. Ana shu davrda qoraqalpoqlarning uchinchi bir janubiy-sharqiy guruhi Farg‘ona vodiysiga o‘rnasha boshlagan bo‘lsa kerak. Qoraqalpoqlarning ushbu guruhlari bilan birgalikda ularning g‘arbiy tarmoqlari Yoyiq (Ural), Itil (Volga) va Emba daryolari atrofida yashagan. Qoraqalpoqlarning bu guruhlari no‘g‘oylar bilan bo‘lgan o‘zlarning yaqin aloqalari va ittifoqchiliklari sababli, Sibir tomonlarga doimo yurishlar uyushtirib turgan. XVII asrning 70-yillarida qoraqalpoqlar ruslarning Zakamsk o‘lkasini bosib olishiga qarshi chiqib, boshqirtlar bilan birga Ural va Sibir guberniyalariga hujumlar uyushtiradi. Qoraqalpoqlar bu paytda ancha katta hududlarni egallab, bu davrdagi voqealar qoraqalpoqlarning ancha keyingi vaqtlarda ham ko‘chib-qo‘nib yashashlarga bog‘liq bo‘lgan.

O‘sha paytda jung‘orlar taxminan, 3 ming uyli qoraqalpoqlarni o‘z hududi (Ili daryosi atroflariga) ko‘chirib olib ketgan. Biroq, O‘rta juz qozoqlari ham qoraqalpoqlarning ko‘pchiligini o‘zlari bilan birga ko‘chirib olib ketgan. Bu haqda XIX asr 50- yillarida sayohatchi A. Vasilev qalmoqlar orasida qoraqalpoqlarning ko‘p bo‘lmagan aholi vakillarni ko‘rganligi ular qolmiqlar bilan ancha aralashib ketganlgini yozadi.

Shundan keyin, qozoqlarning Ulug‘ va O‘rta juzlarning xonlari katta hududda guruhlarga bo‘linib, kelib, «jokargi» qoraqalpoqlar ustiga yurishlar uyushtiradi. Mollarni tortib olib, o‘zlarini asirlikka olgan yoki qirib yuboradi[6]. Jumladan, XVIII asrning 40- yillarida qoraqalpoqlarni O‘rta juz sultoni Baroqning bo‘ysundirib, «Jokargы» qoraqalpoqlarning Baroq sultonga bo‘ysnishi shu bilan birgalikda o‘rta va ulug‘ juzlarning Farg‘ona vodisini egallash uchun yurishlar uyushtirgan. Jumladan, Baroq sultonning bolasi Shigay xon 1748 yil Namangan atroflarni egallagan[3]. Manbalarda qoraqalpoqlarning Shigay xonga bo‘ysunganligi haqida ma’lumotlar bor. Shigayxon Chimkent, Toshkent va Namangan atrofidagi qoraqalpoqlarni bo‘ysundirgan. Shigay bilan Namanganga faqat qozoqlar emas, unga bo‘ysungan qoraqalpoqlar kelgan bo‘lishi mumkin.

XVIII asr ikkinchi yarmida qoraqalpoqlarning Sirdaryo bo‘ylab, O‘rta Osiyoning dehqonchilik hududlariga kirib kelishi kuchaygan. Bu ko‘chishlarning sababi, qozoqlar bilan bo‘lgan so‘ngi nizolar bo‘lgan. «Jokargы» qoraqalpoqlarning ayrim guruhlari Buxoro va Qo‘qon xonlari tomonidan ularning kelib joylashishiga e’tiroz bildirilmagan. Buxorolik tarixchi Muxammad Vafo o‘z asarida Buxoro hukmdori Raximxan qoraqalpoqlarni mamlaktning ulkan o‘zlashtirlmagan hududlariga joylashtirish foydadan xoli bo‘lmasligini hisobga olib, ularga Buxoro fuqoroligini qabul qilsa, mamlakat hududida yashashi mumkinligigi ta’kidlagan. Bunga qoraqalpoq qabila yo‘lboshchilari rozilik bergach, ulardan olti ming oila amir yuborgan yo‘lboshchilar boshchiligida Zarafshon daryosi bo‘ylab, Koningil huududiga joylashtirilgan[4].

Sirdaryo bo‘yi yaylovlaridan mahrum bo‘lgan qoraqalpoqlar bir guruh bo‘lib Volga bo‘yiga ko‘chib o‘tib, o‘rnashib qolgan. Ammo shuni aytish kerakki, qalmoqlar qozoqlar va qoraqalpoqlardan ancha oldin Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan va Rossiya himoyasida edi. Shuning uchun qoraqalpoqlar va qozoqlar kichik guruh tuzgan taqdirda ham qalmoq yerlarini bosib olishga kuchlari yetmagan.

Biroq o‘tmishda qozoqlar va qoraqalpoqlar bilan ko‘p jang qilgan qalmoqlar Volga daryosining chap qirg‘og‘idan o‘ng qirg‘oqqa ko‘chishga majbur bo‘ladilar. O‘sha davrda Rossiya imperiyasi tez-tez guruhlar tuzgan qoraqalpoqlarning boshqirdlar bilan qo‘shilib, kuchayib ketishidan juda qo‘rqardi. XVII-asrning 30-yillaridan keyin qozoqlar, Kichik O‘rda Rossiya

imperiyasining bosh kotibi ko‘rsatmasiga ko‘ra har ikki qoraqalpoqni ham Rossiya tasarrufiga o‘tkazdi. I.Kirillov ismli kishi qoraqalpoqlar bilan Rossiya imperiyasiga qo‘shilish va imperiya xavfsizligini ta’minlash uchun muzokaralar olib bordi. U ularni rus shaharlariga yaqinlashtirish, savdo-sotiq va maktablar qurish, qoraqalpoqlarning yuqori tabaqalari (podshohlar, knyazlar, zodagonlar) bolalarini o‘qitish orqali ularning qo‘zg‘olonini tinchlantirish yo‘llarini ko‘rib chiqayotgan edi. 1733 yilda qoraqalpoqlaring g‘arbiy hududlarga ketgan qismi 12 ming kishilik qabilalar nomidan Qoraqalpoq xoni Kayipxon qasamyod qilib, Rossiya imperiyasiga bo‘ysunishini tan oladi. Buning sababi shundaki, o‘sha davrda qozoq xonlari hukmronligi ostida bo‘lgan va og‘ir soliqlardan aziyat chekkan qoraqalpoqlar soliqlardan xalos bo‘lish maqsadida ruslarga qo‘shilishga rozi bo‘lganlar. Bu vaqt 1742 yilga to‘g‘ri keladi.

Ammo bu siyosat qoraqalpoqlarning taqdiri avvalgidan ham battar edi. Qoraqalpoqlar Rossiya tasarrufiga o‘tganligi sababli, Kiji Juz qozoqlarining xoni Abulxayrxon qoraqalpoqlarga butunlay dushman bo‘lib, bir necha marta qoraqalpoqlarga bosqinlar uyushtirib, chorvalarini olib, odamlarini talagan va o‘lja qilib, aholini boshqa hududlarga ko‘chirgan. 1747-1748 yillari Abulxayrxon qoraqalpoqlar ustiga chopovul yasagan: ularning bir qismini Talas daryosining boyiga ko‘chirib keltirib, dehqonchilik bilan shug‘ullanishga majbur qilgan. Abulxayrxonning qoraqalpoqlarga nisbatan shafqatsizligi shu darajada bo‘lganki, u qoraqalpoqlarni hech qayerga jo‘natmagan, balki ularni o‘z qo‘l ostida ushlab turish uchun qoraqalpoq xonlaridan birining xotinlari va bolalarini garovga olgan, Rossiya imperiyasi esa qoraqalpoqlardan soliq yig‘ish uchun kelgan[5].

Shundan keyin qoraqalpoqlarning boshqa hududda ko‘chib yurgan urug‘doshlari ham Buxoro amirligi hududlariga kirib kela boshlagan. A.D. Grebenkinni yozishicha, «Qoraqalpoqlar Zarafshon daryosi atroflari bo‘ylab oz-ozdan mayda guruhlarga bo‘linib, XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab, XIX asrning 40-yillarigacha ko‘chib kelib joylashgan”. Oldingi paragrafda ta’kidlaganimizdek ularning boshqa urug‘lari (jumladan, muytenlar) bundan ancha oldin ham kelib joylashgan. A.D. Grebenkin shu vaqtlar qoraqalpoqlarga yaqin bo‘lgan qabilalar mitanlar bo‘lgan deb yozadi. Ularning qarindoshlaridan ko‘pchiligi janubga ketib, Amudaryoni kesib o‘tib, Balxin yeri deb atalgan o‘lkaga brogan. Hozirgi Afg‘onistonda yashayotgan qoraqalpoqlar ularning avlodlari hisoblandi.

Xulosa qilib aytganda, qoraqalpoqlarining doimiy turdagi uy-joylarga o‘tishi bir necha o‘n yillarni o‘z ichiga olib, evolyutsion tarzda yuz bergan. Bu holat eng avvalo, aholining ijtimoiy-iqtisodiy holati hamda tabiiy shart-sharoit omillari bilan bog‘liq. Bundan ko‘rinadiki, qoraqalpoqlarning doimiy uy-joylari o‘troq o‘zbeklar va boshqa xalqlar ta’sirida shakllangan bo‘lib, o‘troq aholi manzilgohlari bilan bir xillashuv, ya’ni unifikatsiyalashuv yuz bera boshlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Хакимниязов Ж.Х., Тореniязов Ж.Е. XVII-XIX асрларда қорақалпоқларнинг яшаган шаҳарлари бўйича тарихий манбалар // Хоразм маъмун академияси, – Урганч, 2021. 4 сон. – Б. 19.

2.Толстова Л.С. Жокаргы каракалпаклар... – Б. 53.

3.Иванов П.П. Казахи и Кокандское ханство.//Записки Институтавостоковедения, VII, М.-Л., 1939, 97-бет; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886, 63-бет

4.Протоколы заседаний и сообщений Туркестанского кружка любителей археологии, год XX, вып. II, 115-бет.

5.Нажимов Т. Ўзбекистондаги қароқалпоқлар ҳақида // Амударё. 2-4 сон. Нукус. 1994.– Б. 63.